

วารสาร
ประวัติศาสตร์
ธรรมศาสตร์

THE THAMMASAT
JOURNAL
OF
HISTORY

หนังสือพระราชพิธีสิบสองเดือน
กับประสบการณ์แบบอาณานิคม
Phraratchaphithi Sipsong Duan
and the Colonial Experience

วิศรุต พึงสุนทร
Visarut Phungsoondara

รองศาสตราจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ ปรชญาและวรรณคดีอังกฤษ
คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
E-mail: visarutph@gmail.com

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัยในหัวข้อ “ทัศนะว่าด้วยความแตกต่างทางวัฒนธรรมในข้อเขียนของปัญญาชนในราชสำนักสยามในช่วง พ.ศ. 2410-2468” โครงการ “ถกเถียงเรื่องคุณค่า 2: ความหลากหลายทางวัฒนธรรม” ภายใต้ชุดโครงการเวทีวิจัยมนุษยศาสตร์ไทย เสนอต่ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (กลุ่มงานมนุษยศาสตร์) ผู้เขียนขอขอบพระคุณ อาจารย์ธนาพล ลีมอภิชาติ อาจารย์ลลิตา หาญวงศ์ อาจารย์วิลลา วิลัยทองและอาจารย์ทวิศักดิ์ เผือกสม สำหรับคำวิจารณ์และข้อเสนอแนะอันมีค่า

ได้รับบทความเมื่อวันที่ 20 มิถุนายน 2561; แก้ไขปรับปรุงเมื่อวันที่ 9 สิงหาคม 2561; อนุมัติให้ตีพิมพ์ 31 สิงหาคม 2561

บทคัดย่อ

บทความชิ้นนี้วิเคราะห์หนังสือพระราชพิธีสิบสองเดือนซึ่งเป็นตำราพิธีพระราชพิธีของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยเสนอว่าภาพการเชิดชูความหลากหลายและการผสมผสานทางวัฒนธรรมและศาสนา รวมถึงภาพระเบียบสังคมที่ปรากฏในหนังสือมาจากระบบการปกครองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการเสด็จเยือนสิงคโปร์ ชวา และอินเดียในช่วงปี พ.ศ. 2413 และ 2414 หนังสือพระราชพิธีสิบสองเดือนยังเป็นภาพสะท้อนเมืองอาณานิคมที่เป็นผลจากการจัดระเบียบสังคมและวัฒนธรรมภายใต้รัฐบาลอาณานิคมในช่วงเวลานั้น และเสนออีกว่าหนังสือเล่มนี้แฝงไว้ซึ่งประสบการณ์ทางประวัติศาสตร์ของโลกทางสังคมแบบอาณานิคม

คำสำคัญ: หนังสือพระราชพิธีสิบสองเดือน วัฒนธรรมอาณานิคม พระราชพิธี ความเป็นสมัยใหม่

Abstract

This article examines *Phraratchaphithi Sipsong Duan* (Treatise on the Royal Ceremonies of the Twelve Months), a manual of royal ceremonies written by King Rama V. The article argues that the book partly replicates the experience of Rama V's visit to the colonial cities during the tours of Singapore, Java and India in 1870 and 1871. The royal ceremonies are presented as festivities of diversity and consolidation of cultures and religions along with the image of a social order. This in turn reflects a particular image of social and cultural order of colonial cities under colonial administration at the time. This article also argues that the historical experience of colonial social world was masked within the accounts of royal ceremonies explicated in the book.

Keywords: *Phraratchaphithi Sipsong Duan*, colonial culture, royal ceremonies, modernity

1. บทนำ

ตำราพระราชพิธีถือเป็นวรรณกรรมราชสำนักที่มีความสำคัญมาแต่โบราณ พระมหากษัตริย์มีสถานะเป็นเจ้าของความรู้ชุดดังกล่าวและเป็นผู้ดูแลให้ปฏิบัติสืบไป อย่างไรก็ตาม ความเปลี่ยนแปลงสำคัญในการแต่งตำราพระราชพิธีเกิดขึ้นราวรัชกาลที่ 4 ที่ทำให้แตกต่างจากตำราพระราชพิธีในช่วงก่อน ขณะที่ตำราพระราชพิธีในช่วงกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น มิได้อธิบายที่มาหรือการปรับเปลี่ยนพระราชพิธีไปตามกาลเวลา หากแต่นำเสนอภาพอุดมคติที่ไร้กาลเวลา โดยแต่งขึ้นเพื่อเป็นการรื้อฟื้นความรู้เรื่องพระราชพิธีสมัยกรุงศรีอยุธยา เช่น ตำราราชาภิเษก ครองกรุงศรีอยุธยา ตำราพิธีเก่า พิธีทวาทศมาสของเก่า ตำราพระราชพิธีแบบใหม่เริ่มใช้รูปแบบร้อยแก้ว ให้เหตุผลอธิบายประวัติความเป็นมาของพิธีและกล่าวถึงการปรับเปลี่ยนในสมัยต่างๆ รวมถึงให้ความสนใจการจำแนกแหล่งที่มาของพิธี และที่สำคัญแต่งขึ้นโดยมีจุดมุ่งหมายให้เป็นความรู้ที่เผยแพร่ในวงกว้างผ่านการพิมพ์ ทำให้ความรู้เรื่องพระราชพิธีเปลี่ยนสถานะจากที่เป็นความรู้เฉพาะมหากษัตริย์กลายเป็นความรู้สาธารณะ¹

หนังสือพระราชพิธีสิบสองเดือนพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถือเป็นหมุดหมายสำคัญในการเปลี่ยนแปลงอันนี้ นอกจากจะกล่าวถึงการจัดและการดำเนินพระราชพิธีอย่างละเอียดแล้ว ยังกล่าวถึงความเป็นมาและอธิบายถึงเหตุผลของการ

¹ โคม ไกรปรกรณ์, “ตำราพระราชพิธีสมัยรัชกาลที่ 4-5 (พ.ศ. 2394-2453),” (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2542), 14-18.

ปรับเปลี่ยนเพื่อให้เหมาะสมกับยุคสมัย สิ่งนี้ทำให้หนังสือพระราชพิธีสิบสองเดือนเป็นตำราพระราชพิธีที่มีลักษณะพิเศษ มิได้ให้ความสำคัญกับความคงทนถาวรหรือเน้นความศักดิ์สิทธิ์ของพระราชพิธี หากแต่อธิบายถึงสาเหตุของความเปลี่ยนแปลงให้เข้ากับยุคสมัยอย่างเป็นเหตุเป็นผล ความรู้เรื่องพระราชพิธีมีความสำคัญในการยืนยันหลักพระราชอำนาจและความศักดิ์สิทธิ์ของราชบัลลังก์ สิ่งนี้เป็นเหตุสำคัญที่หนังสือพระราชพิธีสิบสองเดือนถูกนำไปศึกษาตีความเพื่อศึกษาความคิดของชนชั้นนำในราชสำนักสยามทั้งในแง่การเมือง ทางสังคมและทางวัฒนธรรม

หนังสือพระราชพิธีสิบสองเดือนนอกจากเป็นเอกสารสำคัญในการทำความเข้าใจประวัติพระราชพิธีที่มีรายละเอียดทั้งในแง่ของแหล่งที่มาและการปรับเปลี่ยนแล้ว ยังเป็นเอกสารที่มีความสำคัญอย่างยิ่งในการทำความเข้าใจความคิดของชนชั้นนำไทยในช่วงเปลี่ยนผ่าน สะท้อนโลกทัศน์ชนชั้นนำรุ่นใหม่ในหลายด้านภายใต้การนำของรัชกาลที่ 5 ตัวอย่างงานที่อ้างถึงความสำคัญของเอกสารชิ้นนี้กับความเป็นสมัยใหม่ของสยามได้แก่ การศึกษาหลักคิดว่าด้วยระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของแพทริก จอร์ย² ที่ชี้ให้เห็นว่าเอกสารนี้แสดงถึงการตระหนักว่าวัฒนธรรมราชสำนักสยามหลายๆ อย่างนั้นล้าหลังและจำเป็นจะต้องปรับเปลี่ยน รวมไปถึงการก่อเกิดขึ้นของสำนึกเรื่องเวลาและความเป็นสมัยใหม่² งานของทักษิ์ เฉลิมเตียรณกล่าวว่า การปรับเปลี่ยนราชพิธีหลายประการในสมัยรัชกาลที่ 4 ที่ทรงมีรับสั่งให้ผสมพิธีพุทธเข้ากับพิธีพราหมณ์

² Patrick Jory, *Thailand's Theory of Monarchy: The Vessantara Jataka and the Idea of the Perfect Man* (Albany: State University of New York Press, 2016), 212-13.

และทำให้พระราชพิธีหลายพิธีกลายเป็นพิธีสาธารณะ ประเพณีเหล่านี้ได้ถูกรื้อฟื้นกลับมาอีกภายใต้รัฐบาลกษัตริย์นิยมของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์³ ขณะที่พัฒนา กิตติอาษา กล่าวถึงความสำคัญของหนังสือเล่มนี้ในแง่ที่ว่า มีส่วนทำให้องค์ประกอบบางส่วนของพระราชพิธีได้กลายมาเป็นส่วนหนึ่งของพิธีกรรมยุคใหม่ของสามัญชน⁴

2. พระราชพิธีสิบสองเดือนกับความเป็นสมัยใหม่

อิทธิพลหลักในการตีความหนังสือพระราชพิธีสิบสองเดือนมาจากการบรรยายในหัวข้อ “ยุคสมัยอย่างใหม่ในพระราชพิธีสิบสองเดือน” ของธงชัย วินิจจะกูล เมื่อปี 2554 ธงชัยได้ชี้ให้เห็นว่าเอกสารชิ้นนี้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนถึงสำนึกความเป็นสมัยใหม่ของชนชั้นนำสยาม โดยเป็นการย้ำถึงการผ่านพ้นไปของ “ยุคสมัยอย่างเก่า” ที่หมายถึงยุคของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และแสดงให้เห็นถึงการมาถึงของ “ยุคสมัยอย่างใหม่” หรือก็คือรัชกาลปัจจุบันของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยเป็นการแสดงถึงสำนึกว่ายุคของตนนั้นเป็นรอยแยกที่แตกหักจากยุคสมัยเก่า เป็นการสะท้อนสำนึกว่ารัชกาลของพระองค์เป็นจุดเปลี่ยนจากธรรมเนียม ความคิด ศาสนาและคติแบบเก่ามาสู่โลกทัศน์แบบใหม่ ทั้งยังเป็นการยืนยันถึงความแตกต่าง

³ Thak Chaloemtiarana, *Thailand: The Politics of Despotic Paternalism* (Ithaca, N.Y.: Southeast Asia Program, 2007), 212.

⁴ Pattana Kitiarsa, “Beyond Syncretism: Hybridization of Popular Religion in Contemporary Thailand,” *Journal of Southeast Asian Studies* 36, no. 3 (2005): 473.

ระหว่างยุคสมัยปัจจุบันซึ่งเป็นยุคสมัยใหม่กับยุคก่อนหน้าซึ่งเป็นยุคเก่า ผ่านการอธิบายถึงการปรับเปลี่ยนและยกเลิกพระราชพิธีหลายประการ ธงชัยยังชี้อีกว่าเป้าหมายหลักของหนังสือไม่ใช่เพื่อให้เป็นตำราสำหรับจัดพระราชพิธี แต่เพื่อเป็นสารคดีเกี่ยวกับพระราชพิธีในยุคที่ได้สิ้นสุดลงไปแล้ว⁵

การตีความของธงชัยมีอิทธิพลอย่างสูงต่องานวิชาการที่ตามมา เช่น งานของอาทิตย์ ศรีจันทร์และพิชญ์ สุ่มจินดา อาทิตย์ชี้ให้เห็นถึงความเป็นสมัยใหม่ของหนังสือเล่มนี้ในมิติทางวรรณกรรม โดยได้สะท้อนให้เห็นถึงการเข้ามาของระเบียบจักรวาลวิทยาแบบใหม่และการอธิบายถึงความ “ศิวิไลซ์” ของพระราชพิธี ทั้งใช้วิธีการอธิบายถึงแหล่งที่มาและรายละเอียดของการประกอบพิธี รวมถึงอธิบายความเชื่อที่แฝงอยู่ในพระราชพิธีต่างๆ อย่างเป็นเหตุเป็นผลที่เหมาะสมกับการประพันธ์แบบสารคดีด้วยความเรียบง่ายแล้ว ทำให้หนังสือพระราชพิธีสิบสองเดือนแตกต่างจากตำราพระราชพิธีในสมัยก่อนหน้า นอกจากเป็นการแสดงถึงความเปลี่ยนแปลงไปสู่แนวทางการประพันธ์ในแบบโลกตะวันตกแล้ว ยังเป็นการปรับเปลี่ยนโลกทัศน์เกี่ยวกับการให้ความหมายของราชพิธีต่างๆ ที่วางอยู่บนการอธิบายตามหลักเหตุและผลแบบสมัยใหม่ แทนการอ้างอิงคติแบบเก่า⁶

⁵ ธงชัย วินิจจะกูล, “ยุคสมัยอย่างใหม่ในพระราชพิธีสิบสองเดือน” การบรรยายจัดโดยภาควิชาประวัติศาสตร์คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย วันที่ 25 กรกฎาคม 2554 ณ อาคารบรมราชกุมารี จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁶ อาทิตย์ ศรีจันทร์, “พระราชพิธีสิบสองเดือน: อรรถาธิบายแห่งความศิวิไลซ์และการจัดระเบียบจักรวาลวิทยาแบบสมัยใหม่ในพระราชพิธีของสยาม” วารสารรัฐศาสตร์ปริทรรศน์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ปีที่ 1 ฉบับที่ 2 (2557): 160-161, 178-180.

ขณะที่พิชญาศึกษาจิตรกรรมฝาผนังเรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือนในวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมารามซึ่งเขียนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 พิชญาสรุปว่าจิตรกรรมดังกล่าวจงใจกล่าวถึงการสิ้นสุดลงของยุคเก่าซึ่งเป็นยุคของรัชกาลที่ 4 พิชญาศึกษาการรื้อถอนและปรับปรุงอาคารที่ปรากฏอยู่ในจิตรกรรมฝาผนัง รวมถึงวาดภาพผู้คนและบรรยากาศโดยเจาะจงให้เป็นสมัยของรัชกาลที่ 4 เพื่อเป็นหมุดหมายว่าเป็นยุคเก่าที่ได้สิ้นสุดลงไปแล้ว พิชญาได้ชี้ให้เห็นถึงสำนึกความเป็นสมัยใหม่ตามที่ธงชัยเสนอ โดยได้แสดงให้เห็นผ่านมิติทางกายภาพและการทัศนาศิลปะอย่างละเอียด พิชญายังชี้อีกว่ามีความเป็นไปได้สูงว่ารัชกาลที่ 5 เป็นผู้ดำเนินการควบคุมในการวาดจิตรกรรมดังกล่าวด้วยพระองค์เองเนื่องจากมีรายละเอียดสอดคล้องกับเนื้อหาในหนังสือพระราชพิธีสิบสองเดือนอย่างมาก⁷

ข้อเสนอเรื่องความเป็นสมัยใหม่ของธงชัย อาทิตย์ และพิชญา นอกจากจะแสดงให้เห็นว่ารัชกาลที่ 5 มองยุคสมัยของพระองค์ความีรอยแยกออกจากรัชกาลของพระราชบิดาอันเป็นยุคที่ผ่านพ้นไปแล้ว ยังเป็นการบ่งชี้ถึงสำนึกที่มองว่ายุคสมัยปัจจุบันนั้นเป็นการแตกหักจากอดีต บทความนี้เห็นด้วยกับข้อเสนอดังกล่าว หากแต่จะมุ่งจะทำความเข้าใจอย่างเจาะจงว่า สำนึกความเป็นสมัยใหม่ที่ปรากฏในหนังสือพระราชพิธีสิบสองเดือนนี้เป็นประสบการณ์ลักษณะใดโดยจะชี้ให้เห็นว่าความเป็นสมัยใหม่ที่ปรากฏมีลักษณะสำคัญสองประการ ประการแรกคือการให้ความสำคัญกับการผสมพิธีและอธิบายถึงที่มาทาง

⁷ พิชญา สุ่มจินดา, “สถาปัตยกรรมที่หายไป...บันทึกไว้ในจิตรกรรมวัดราชประดิษฐ์” กิจกรรมบรรยายพิเศษ ห้องเรียนประวัติศาสตร์ศิลป์ ครั้งที่ 3.2 วันที่ 8 พฤศจิกายน 2560 คณะวิจิตรศิลป์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

วัฒนธรรมที่หลากหลาย และประการที่สองคือการทำให้พิธีดังกล่าวกลายเป็นพิธีสาธารณะที่มีผู้เข้าร่วมที่มาจากพื้นเพทางชาติพันธุ์และวัฒนธรรมที่หลากหลาย บทความชิ้นนี้เสนอว่าลักษณะสองประการที่ปรากฏในหนังสือพระราชพิธีสิบสองเดือนนั้น สะท้อนสภาวะ “กึ่งอาณานิคม” ของสยาม อีกทั้งเป็นผลมาจากประสบการณ์จากโลกอาณานิคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งมาจากการจัดระเบียบสังคมและนโยบายทางวัฒนธรรมภายใต้ระบบโลกแบบอาณานิคม

3. สำนึกของความหลากหลายและการผสมผสาน

หนังสือพระราชพิธีสิบสองเดือนจัดพิมพ์เผยแพร่เป็นตอนๆ ลงในหนังสือศิริญาณตั้งแต่ปี พ.ศ. 2431 ถึง พ.ศ. 2433 ซึ่งเป็นช่วงเวลาของการปฏิรูปการปกครองในรัชกาลที่ 5 พระราชพิธีสิบสองเดือนเป็นวรรณกรรมสำคัญที่แสดงให้เห็นถึงสำนึกของชนชั้นนำในช่วงเปลี่ยนผ่าน แม้ว่าตั้งแต่สมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ตอนต้นจะมีวรรณกรรมประเภทตำราพระราชพิธีจำนวนไม่น้อย ที่กล่าวถึงการผสมผสานพิธีพุทธ พราหมณ์และความเชื่อท้องถิ่นเข้าด้วยกัน รวมถึงมีการเฉลิมฉลองที่มาอันหลากหลายของประเพณีต่างๆ โดยเป็นส่วนหนึ่งของการสรรเสริญพระเกียรติและแสดงพระบารมีขององค์พระมหากษัตริย์ ลักษณะดังกล่าวปรากฏในวรรณกรรมที่ถูกจัดว่าเป็นตำราพระราชพิธีหลายชิ้น เช่น *โคลงทวาทศมาส*ที่แต่งขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยาและหนังสือ *นางนพมาศ*ถูกแต่งขึ้นราว 60 ถึง 70 ปีก่อนหน้า แม้ว่าหนังสือ *นางนพมาศ*จะเสนอโลกทัศน์แบบใหม่ดังที่นิธิ เอียวศรีวงศ์กล่าวว่า เป็นงานที่เคารพความจริงเชิงประจักษ์โดยอธิบาย “โลกที่ไม่มีศูนย์กลาง

โลกที่ดินแดนทุกแห่งมีความสำคัญโดยเท่าเทียมกัน” ในส่วนของการจำแนกภาษาได้ชี้ให้เห็นถึงทัศนคติต่อความหลากหลายและแตกต่างทางวัฒนธรรมที่มีลักษณะพิเศษที่ต่างจากแนวคิดที่วางอยู่บนจักรวาลทัศน์แบบไตรภูมิและชนบททางความคิดว่าด้วยโลกภูมิแบบโบราณ⁸

ความสนใจต่อความเป็นต่างด้าวในมิติทางวัฒนธรรมนั้น ปรากฏชัดตั้งแต่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่ชนชั้นนำสยามมีปฏิสัมพันธ์กับโลกโพ้นทะเลมากขึ้น โดยปรากฏผ่านความนิยมในการสะสมสิ่งของและการก่อสร้างตกแต่ง การชื่นชมความเป็น “ต่างด้าว” และความเป็น “สิ่งแปลกปลอม” นั้น เป็นไปอย่างเปิดเผย⁹ นอกจากนี้ความสนใจความแตกต่างหลากหลายทางวัฒนธรรมนั้นแสดงออกมาในความสนใจต่อปรากฏการณ์ “การสบสังวาสกันในทางวัฒนธรรม” จึงแสดงออกมาในความนิยมทางวรรณกรรมในช่วงเวลาดังกล่าว ที่สะท้อนภาพชุมชนเมืองที่มีความแตกต่างหลากหลายทางวัฒนธรรมในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น¹⁰

จากที่กล่าวมาแล้วว่า ไม่มีตำราพระราชพิธีขึ้นใดที่มุ่งเน้นอธิบายที่มาของพระราชพิธีว่ามาจากหลายวัฒนธรรม และกล่าวถึงประวัติของการปรับเปลี่ยนและผสมพิธีมากเช่นหนังสือพระราชพิธีสิบสองเดือน โดยได้กล่าวถึงประวัติของการผสมประเพณีจากหลายวัฒนธรรมให้

⁸ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “โลกของนางนพมาศ,” ใน ปากไก่และใบเรือ: ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: แพร่สำนักพิมพ์, 2538), 431, 434.

⁹ เรื่องเดียวกัน, 416-417.

¹⁰ ทวีศักดิ์ เผือกสม, วงศาวิทยาของอิเหนา: ปัญหาเรื่องลิ้น ความสิ้นไหวของสัญญา และการเดินทางสู่โลกของบันหยี (กรุงเทพฯ: ยิปซี, 2560), 119-120.

เกิดเป็นพระราชพิธีแบบใหม่ หนังสือเล่มนี้ยังนำเสนอภาพของสังคมเมืองที่มีการเข้าร่วมหรือสมาคมกันระหว่างผู้คนต่างภาษา ต่างศาสนา และต่างวัฒนธรรม นอกจากสะท้อนการรวมศูนย์ทางการเมือง ทางสังคมและทางวัฒนธรรมภายใต้สถาบันกษัตริย์ในสมัยรัชกาลที่ 4 และ 5 แล้ว ยังสะท้อนภาพการเชิดชูความหลากหลายทางวัฒนธรรมของผู้คนในราชธานี

หนึ่งในประเด็นสำคัญในหนังสือพระราชพิธีสิบสองเดือนคือ การเน้นย้ำให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงและการผสมกันของประเพณีทั้งจากศาสนาพราหมณ์ พุทธศาสนาหลายนิกาย พิธีจีน รวมถึงความเชื่อพื้นบ้านและธรรมเนียมตะวันตก ดังที่รัชกาลที่ 4 รับสั่งให้นำประเพณีต่างๆ “มาคละระคนกันเป็นพิธีอีกอย่างหนึ่งขึ้น” จนเป็น “ประเพณีบ้านเมือง”¹¹ โดยเน้นถึงความสำคัญของพุทธศาสนาและพระมหากษัตริย์ นอกจากนี้ยังนำเสนอภาพผู้คนหลากหลายที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร การผสมพิธีและการสมาคมกันของผู้คนต่างชาติพันธุ์ต่างศาสนาที่ปรากฏในหนังสือพระราชพิธีสิบสองเดือนนั้น แตกต่างจากที่ปรากฏในหนังสือนางนพมาศอยู่มาก หนังสือนางนพมาศเชิดชูความหลากหลายของชาติภาษาและศาสนาก็จริง หากแต่เป็นภาพของการดำรงอยู่แยกจากกันปราศจากการเข้าสมาคมหรือการผสมผสานธรรมเนียมระหว่างกัน

¹¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *พระราชพิธีสิบสองเดือน* (กรุงเทพฯ: ศิลปบรรณคาร, 2552), 1.

หนังสือพระราชพิธีสิบสองเดือนกล่าวถึงการผสมพิธีและการผสมธรรมชาตินิยมอย่างค่อนข้างเป็นระบบ แม้ว่าการผสมและปรับเปลี่ยนหลายประการเกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4 แต่การที่ประเด็นดังกล่าวกลายเป็นสาระสำคัญของตำราพระราชพิธีนั้น เกิดขึ้นในพระราชนิพนธ์ของรัชกาลที่ 5 ดังเช่นเมื่อกล่าวถึงพระราชกุศลเลี้ยงพระตรุษจีนที่เริ่มขึ้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการเน้นให้เห็นถึงการที่พระองค์ทรงเริ่มให้อาหุญ เป็ด ไก่จำนวนมากที่ชาวจีนนำมาถวายพร้อมกับขนมจีนมาเลี้ยงพระ แต่สมัยรัชกาลที่ 4 ได้มีรับสั่งให้เปลี่ยนแปลงโดย

รับสั่งว่าการที่ทำบุญตรุษจีนเลี้ยงขนมจีนนั้นไม่ใช่ของจีน เป็นแต่สักว่าซื้อเป็นจีน ให้ทำเกาเหลาที่โรงเรือยกเข้ามาเลี้ยงพระสงค์แทนขนมจีน เป็นของหัวปากีชาวเครื่องทำ แล้วทรงสร้างศาลหลังคาเก้งขึ้นที่หน้าพระที่นั่งราชกิจวิจิตรชัยศาลหนึ่ง ให้เจ็ดเทวรูปแล้วเจ็ดมุกในหอแก้วลงไปตั้ง มีเครื่องสังเวททั้งสามวัน อาลักษณ์อ่านประกาศเป็นคำกลอนลิลิตตามเนื้อความของคาถายานี และขอพรข้างปลายเป็นการเทวพลีให้เข้าเค้าอย่างเช่นจีน ที่พระพุทธรูปก็มีเครื่องเช่นอย่างจีนตั้งเพิ่มเติมข้าวพระด้วย และให้มีโคผูกต่างบรรทุกของถวายตรุษจีน คือแต่งอุลิต ขนมแข่ง กระเทียมดอง สิ่งโตน้ำตาลทราย ส้ม เป็นต้น วันละ ๓ โค ถวายพระราชาคณะซึ่งนำฉัน¹²

¹² เรื่องเดียวกัน, 88-89.

นอกจากตอนที่ยกมาข้างต้น หลายครั้งผู้ประพันธ์ได้เน้นให้เห็นว่าการผสมธรรมเนียมมาจากต่างเชื้อในสมัยรัชกาลที่ 4 นั้นเกิดขึ้นอย่างเป็นเหตุเป็นผลและเป็นระบบกว่าสมัยรัชกาลที่ 3 มาก โดยรัชกาลที่ 4 “ทรงพระราชดำริเสาะหาแบบอย่างการพระราชพิธีต่างๆ ซึ่งมีในกฎมนเทียรบาล มาประกอบกับธรรมเนียมใหม่ๆ แล้วตั้งขึ้นเป็นแบบอย่างย่อ”¹³ ในพิธีสัสมัจฉารินท์หรือพิธีสงกรานต์หลวงพระองค์ทรงผสมการจัดเลี้ยงอาหารแบบตะวันตก “เพราะได้ทั้งการเก๋การใหม่ เป็นเหตุให้เกิดความสมัครสมานพร้อมมูลกัน” แต่ผลไม่ได้เป็นดังนั้น

ให้ตั้งโต๊ะเลี้ยงเครื่องต้นกับพระเจ้าลูกเธอ ตั้งบนพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ เจ้านายโต๊ะหนึ่ง ข้าราชการผู้ใหญ่ชั้นเสนาบดีโต๊ะหนึ่ง ขันพระยาและพระที่สำคัญโต๊ะหนึ่ง หลวงโต๊ะหนึ่ง ขุนโต๊ะหนึ่ง แต่โต๊ะฝรั่งนั้นไม่แน่ว่าเดิมก็มีโต๊ะเดียว เป็นโต๊ะยาวกว่าทั้งปวง ตั้งริมโรงละครดูก็เรียบร้อยกันมาได้หลายปีภายหลังเกิดเหตุขึ้นที่มีกงสุลถือตัวว่าต้องนั่งโต๊ะเจอบนกับคนเลวๆ พวกนั้นกลับไปเสียไม่ยอมนั่ง จึงได้แยกใหม่เป็นสองโต๊ะ โต๊ะหนึ่งเป็นสำหรับกงสุล โต๊ะหนึ่งสำหรับพ่อค้ามิชชันนารีบาดหลวง พวกพ่อค้าก็เกิดอาละวาดกันขึ้นอีก ว่าตัวเคยนั่งได้กับกงสุลทำไมจึงต้องแยกย้ายกัน กลับไปเสียบ้าง คงอยู่บ้าง ข้างฝ่ายกงสุลกับกงสุลเองก็เกิดรังเกียจว่าเป็นกงสุลดิบโลมาติก กงสุลพ่อค้า บางคนก็ยอมนั่ง บางคนก็ไม่ยอมนั่ง ภายหลังแยกออกไปอีกเป็นสี่โต๊ะห้าโต๊ะ ก็วุ่นวายกันอยู่เสมอไม่มีที่สิ้นสุดลงได้ ด้วยการที่เขื่อนนั้นไม่ได้เชิญเฉพาะ

¹³ เรื่องเดียวกัน, 150.

ว่าตัวผู้หนึ่งผู้ใด บอกไปตามกงสุลทุกๆ กงสุลตามแต่จะ
พาใครมาก็มากันหมดๆ เมืองทูกคราว แต่คำที่ว่าหมด
เมืองนี้หน่อยจะเข้าใจกันว่ามากไป หมดที่มีในเมืองไทย
ประมาณสักหกสิบคนเท่านั้น แต่วิวาทกันเหลือเกินไม่ได้
หยุดหย่อนเลย¹⁴

แม้ว่าความวุ่นวายในงานสงกรานต์นี้ทำให้การเลี้ยงโต๊ะแบบฝรั่ง
ต้องล้มเลิกไปในที่สุด แต่ก็เห็นได้ว่ารัชกาลที่ 4 มีการผนวกรวมนิยม
อย่างมีเหตุผลและมียุทธศาสตร์เพื่อสร้างให้เกิดความศรัทธาตาม
จารีตโบราณและมีความทันสมัยไปพร้อมๆ กัน อีกทั้งมีการทำให้
พระราชพิธีกระชับขึ้นเหมาะสมเป็นพิธีสาธารณะและมีส่วนช่วยสร้างสังคม
ที่กลมเกลียว มีการจัดระเบียบของพิธีทั้งในแง่ของการจัดลำดับความ
สำคัญ ระดับของพื้นที่และอันดับทางสังคมของผู้เข้าร่วมพิธี สิ่งนี้แสดง
ให้เห็นถึงพระราชอำนาจที่ควบคุม จัดการ และสร้างความชอบธรรมให้
กับความแตกต่างหลากหลายอย่างเป็นระบบ โดยพยายามผนวกคติ
พราหมณ์ คติตะวันตก และคติพุทธเข้าไว้ด้วยกัน การผสมรสนิยม
ต่างๆ เข้าด้วยกัน มุ่งให้เป็นการจัดงานทางวัฒนธรรมที่น่าตื่นตาตื่นต่อ
สาธารณชน พร้อมๆ ไปกับการสร้าง “ความสมัครสมานพร้อมมูล”
ระหว่างผู้คนหลายชนชาติที่เข้าร่วม

¹⁴ เรื่องเดียวกัน, 150-151.

4. พระราชพิธีกับประสบการณ์จากโลกอาณานิคม

มีงานศึกษาอยู่หลายชิ้นที่กล่าวถึงสภาวะ “อาณานิคม” หรือ “กึ่งอาณานิคม” ของสยามในสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 โดยเชื่อมโยงสยามเข้ากับระเบียบโลกในแบบอาณานิคม ครอบคลุมสภาวะทางการเมือง ทางสังคม ทางเศรษฐกิจและทางวัฒนธรรม ดังที่ปีเตอร์ แจ็คสัน ได้สำรวจและอภิปรายถึงปัญหาในแง่ของทฤษฎีเอาไว้อย่างละเอียด¹⁵ โดยงานที่แจ็คสันยกมามองสภาวะความเป็นอาณานิคมของสยามภายใต้การรับเอาความเป็นสมัยใหม่มาจากตะวันตก ไม่ว่าจะเป็นการจัดระเบียบทางการเมืองปกครอง ทางกฎหมาย ระบบเศรษฐกิจ การจัดการเขตแดนและผู้คน รวมไปถึงการรับเอาธรรมเนียมการแต่งกายและการบริโภคสินค้าตะวันตกในหมู่เจ้านาย ที่กล่าวมานี้สะท้อนออกมาในภาวะความเป็นสมัยใหม่ของสยาม แต่ไม่มีงานชิ้นใดที่อภิปรายถึงสภาวะดังกล่าวในธรรมเนียมราชสำนักแบบจารีตดั่งเช่นพระราชพิธี แม้ในช่วงเวลาดังกล่าวจะมีการปรับแต่งตำราพระราชพิธีเข้าสู่ความเป็นสมัยใหม่ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้น มิได้เห็นว่าหลักฐานอย่างตำราพระราชพิธีมีความเกี่ยวข้องกับสภาวะอาณานิคมของสยาม บทความชิ้นนี้จึงพยายามเสนอถึงความเป็นไปได้ว่าตำราพระราชพิธีอย่างหนังสือพระราชพิธี 12 เดือน สะท้อนสภาวะกึ่งอาณานิคมของสยาม โดยเป็นผลมาจากประสบการณ์จากโลกอาณานิคมในช่วงเวลาเดียวกันนั้น

¹⁵ Peter A. Jackson “The Ambiguities of Semicolonial Power in Thailand” in *The Ambiguous Allure of the West: Traces of the Colonial in Thailand*, Edited by Rachel V. Harrison and Peter A. Jackson, (Hong Kong: Hong Kong University Press, 2011).

มีความเป็นไปได้ว่าภาพของการเฉลิมฉลองความหลากหลายที่ปรากฏในหนังสือพระราชพิธีสิบสองเดือนนั้น เป็นผลมาจากการรับรู้ถึงความรุ่งเรืองของเมืองท่าอาณานิคมที่อยู่ภายใต้การปกครองของอังกฤษและดัตช์ที่สยามติดต่อค้าขายอยู่ การเสด็จประพาสสิงคโปร์และชวาใน พ.ศ. 2413 และการเสด็จประพาสอินเดียใน พ.ศ. 2414 น่าจะมีอิทธิพลต่อภาพการเฉลิมฉลองความหลากหลายดังกล่าว สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพชี้ให้เห็นว่าการประพาสทั้ง 2 ครั้งส่งผลเป็นอย่างมากต่อการเปลี่ยนสยามให้เป็นสมัยใหม่และปรับเปลี่ยนธรรมเนียมของราชสำนักให้ทันสมัยให้เป็นที่คุ้นเคยของชาวตะวันตก¹⁶ การเสด็จประพาสของรัชกาลที่ 5 ใน พ.ศ. 2413 หลังจากขึ้นครองราชย์ได้เพียง 3 ปี นอกจากเป็นโอกาสสำคัญที่จะได้รับรู้ถึงความเจริญรุ่งเรืองของอาณานิคมตะวันตกทั้งในแง่ของวิทยาการ เทคโนโลยีและงานด้านการเมืองการปกครองแล้ว ยังเป็นการแสดงตัวตนและพิสูจน์การมีอยู่ของสยามในฐานะรัฐเอกราช ชนชั้นนำสยามพยายามแสดงตนว่าเป็นผู้ที่มีความศิวิไลซ์มีศักยภาพและมีความพิเศษสูงกว่าชนชาติอื่นในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้¹⁷ และยังเป็นโอกาสได้รับรู้ถึงอารยธรรมรูปแบบใหม่ภายใต้การปกครองของอาณานิคมในช่วงเวลาที่คึกคักที่สุด

¹⁶ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *ความทรงจำ* (กรุงเทพฯ: มติชน, 2546), 166.

¹⁷ กรรณิการ์ สาดรปุง, “การเสด็จประพาส (สิงคโปร์) เบตาเวียและสมารังในปี 1871 และการพิสูจน์ “ตัวตน” ของสยามในฐานะรัฐเอกราช,” ใน *รัชกาลที่ 5: สยามกับอุษาคเนย์และชมพูทวีป*, บรรณาธิการโดย ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และ อรอนงค์ ทิพย์พิมล, (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย, 2547), 173-174.

หากพิจารณาจากลักษณะเฉพาะของเมืองท่าสำคัญที่เสด็จประพาสในช่วงเวลาดังกล่าว อาจเห็นลักษณะบางประการที่มากกว่าความเป็นสมัยใหม่ในแบบตะวันตก ปัตตาเวียและสิงคโปร์เป็นเมืองท่าสำคัญภายใต้การปกครองของอาณานิคมตะวันตกที่ประกอบด้วยผู้คนหลากหลายชาติพันธุ์ เมืองท่าทั้งสองได้กลายเป็นภาพแม่แบบของความเจริญรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจและทางวัฒนธรรมที่ชนชั้นนำในราชสำนักสยามในเวลานั้นปรารถนา ในราวกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 ทั้งปัตตาเวียและสิงคโปร์ถูกจัดระเบียบขนานใหญ่เพื่อให้การค้าเป็นไปได้โดยราบรื่นผ่านนโยบายการค้าเสรีและจัดระเบียบทางสังคมของผู้คนหลากหลายชาติพันธุ์ โดยการจัดระเบียบผู้คน แรงงานและการผลิต รวมถึงใช้ผู้คนเหล่านั้นเป็นเจ้าหน้าที่ของรัฐ ทั้งในด้านการทหาร ตำรวจ และพลเรือน ปัตตาเวียและสิงคโปร์ที่รัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสในเวลานั้นจึงเป็นเมืองที่ผ่านการเปลี่ยนแปลงสำคัญมาเพียงไม่นาน

ในกรณีปัตตาเวียซึ่งเป็นเมืองท่าสำคัญของดัตช์เพิ่งมีการยกเลิกนโยบายบังคับแรงงานเกษตรหรือ *Cultuurstelsel* ก่อให้เกิดระบบตลาดเสรีและแรงงานเสรี เกิดการขยายตัวของกิจกรรมการค้า ผู้คนต่างชาติพันธุ์ ทั้งชาวดัตช์ ชาวจีน และคนพื้นถิ่น ทอยยอพยพสู่ปัตตาเวียเพื่อแสวงหาผลกำไรจากการค้าและเป็นแรงงาน เกิดการฟื้นฟูทางเศรษฐกิจของเมือง การค้าโพ้นทะเล รวมถึงโครงสร้างพื้นฐานในการคมนาคม เทคโนโลยีและการดำรงชีพ ปัตตาเวียกลายเป็นเมืองที่เติบโตอย่างรวดเร็ว เนื่องจากมีชาวดัตช์เข้ามาอาศัยอยู่มากขึ้น ทำให้นโยบายจัดระเบียบเมืองให้สวยงามเริ่มขึ้นในช่วงเวลานี้ด้วย¹⁸

¹⁸ Jean Gelman Taylor, *The Social World of Batavia: Europeans and Eurasians in Colonial Indonesia* (Madison: University of Wisconsin Press, 2009), p. 128.

ส่วนในกรณีสิงคโปร์ หลังจากคลองสุเอซเปิดใช้ใน พ.ศ. 2412 สิงคโปร์ยิ่งดึงดูดพ่อค้าและแรงงาน ชาวจีน มาเลย์ อินเดีย และอาหรับ มากขึ้น ความวุ่นวายจากอาชญากรรม จลาจลและความขัดแย้งรุนแรง ระหว่างกลุ่มอิทธิพลชาวจีน อินเดีย และมาเลย์เพิ่มขึ้นเป็นเงาตามตัว สิงคโปร์ในฐานะส่วนหนึ่งของนิคมช่องแคบ (Straits Settlement) ได้ บังคับของบริติชอินเดียที่ก่อกวนไม่สามารถจัดการกับปัญหาความ วุ่นวายได้ เพื่อจัดการกับปัญหาดังกล่าว นิคมช่องแคบได้รับการยก สถานะเป็นอาณานิคมปกครองโดยตรง (crown colony) ภายใต้การ ดูแลโดยตรงของกระทรวงอาณานิคมที่กรุงลอนดอนจึงมีการตั้งข้าหลวง ใหญ่และมีการตั้งสภาตัวแทนท้องถิ่นเข้ามาทำหน้าที่แก้ไขปัญหาคว่า มา จนสัมฤทธิ์ผลได้อย่างค่อนข้างรวดเร็ว เห็นได้ว่าทั้งปัตตาเวีย และสิงคโปร์เป็นเมืองที่เกิดการขยายตัวอย่างรวดเร็วจากการอพยพของ คนหลากหลายชาติพันธุ์ภายในเวลาอันสั้น ความวุ่นวาย อาชญากรรมและ ความไร้ระเบียบกลายเป็นข้อเสียในทางลบของทั้งสองเมืองอย่างมาก จนเจ้าอาณานิคมมีนโยบายจัดระเบียบสังคม และประสบความสำเร็จ ได้ภายในระยะเวลาอันสั้น

อาจกล่าวได้ว่าภาพของสังคมเมืองอาณานิคมในการเสด็จ ประพาสครั้งนั้นเป็นภาพของ “พหุสังคม” (plural society) ตามนิยาม ของจอห์น เฟอร์นิวัล (J. S. Furnivall) นักวิชาการผู้ศึกษาหมู่เกาะ อินเดียตะวันออกของเนเธอร์แลนด์ในศตวรรษที่ 19 โดยเฟอร์นิวัล กล่าวถึงสังคมหลากหลายชาติพันธุ์ที่ถูกจัดระเบียบจากอำนาจปกครอง อาณานิคมตะวันตกภายใต้ระบบตลาดเสรี ต่อมาแนวคิดดังกล่าวได้ กลายมามีความสำคัญทางสังคมศาสตร์ที่ใช้อธิบายความหลากหลาย

ทางวัฒนธรรมและภาพของสังคมที่ประกอบด้วยผู้คนหลากหลายชาติพันธุ์¹⁹ แนวคิดเรื่องรูปแบบสังคมดังกล่าวเกิดขึ้นจากความสนใจทางสังคมวิทยาที่หันออกไปวิเคราะห์สังคมอาณานิคม เฟอ์นิวัลนิยามแนวคิด “พหุสังคม” จากการศึกษาค้นคว้าเปลี่ยนแปลงทางสังคมและเศรษฐกิจของหมู่เกาะอินเดียตะวันออกของเนเธอร์แลนด์โดยเน้นที่เมืองท่าอย่างปัตตาเวีย เฟอ์นิวัลได้กล่าวถึงข้อแตกต่างระหว่าง “สังคมเดี่ยว” (unitary society) ที่เป็นลักษณะทั่วไปของสังคมยุโรปว่าต่างจาก “พหุสังคม” ของเมืองอาณานิคมตรงที่ แต่ละชนชาติที่อยู่ใน “พหุสังคม” นั้น ต่างก็มีหน้าที่ทางเศรษฐกิจแยกจากกัน มีปฏิสัมพันธ์กันก็เฉพาะในพื้นที่ตลาด เนื่องจากผู้คนต่างชาติพันธุ์ปราศจาก “อุปสงค์ทางสังคม” (social demand) ร่วมกัน หรือขาดเอกภาพในทางคุณค่าที่นอกเหนือไปจากการแสวงหาผลกำไร²⁰ เนื่องจากการเข้าร่วมกันนั้นเกิดขึ้นเพื่อเป้าหมายทางเศรษฐกิจมากกว่าทางสังคม ทำให้ผู้คนต่างชาติพันธุ์มิได้ให้ความสนใจต่อการเข้าร่วมกันในทางอื่นนอกจากในทางการค้า โดยคนแต่ละกลุ่มต่างมีอารยธรรม วัฒนธรรมและศาสดาดำรงอยู่อย่างเป็นเอกเทศจากกัน ดำรงชีพในพื้นที่ที่แยกจากกันและมีปฏิสัมพันธ์กันอย่างจำกัด

¹⁹ J. S. Furnivall, *Netherlands India: A Study of Plural Economy* (London: Cambridge University Press, 1967), 447. ดู John Rex, “The Plural Society in Sociological Theory,” *The British Journal of Sociology* 10, no. 2 (1959): 115.

²⁰ J. S. Furnivall, *Netherlands India: A Study of Plural Economy*, 448-449.

หากพิจารณากำหนดการเสด็จประพาสทั้งสองครั้งจะเห็นได้ชัดว่าผู้ปกครองเมืองอาณานิคมทั้งสองเมืองมีการเตรียมการจัดระเบียบรับเสด็จอย่างดีทั้งในการแสดงแสนยานุภาพการรบและแสดงระเบียบวินัยของเจ้าหน้าที่ทั้งฝ่ายตำรวจ ทหาร และพลเรือนที่อาศัยกำลังคนจากหลายชาติพันธุ์ ที่สิงคโปร์มีการจัดพิธีทางทหารในการต้อนรับ มีการรักษาการให้เกิดความเรียบร้อยเมื่อมีขบวนเสด็จ มีการปิดถนนสายหลักและห้ามคนเดินเท้า มีคณะของสุลต่านมหาราชาแห่งยะโฮร์ ขุนนางฝรั่งและพ่อค้าชาวจีนให้การต้อนรับ และที่ดูจะอลังการกว่าคือ ที่ปัตตาเวียในหมายเตรียมการรับเสด็จของรัฐบาลปัตตาเวีย มีการต้อนรับตามระเบียบพิธีทางทหาร จากนั้นมีการจัดแถวต้อนรับซึ่งได้แสดงไว้ในเอกสารกำหนดการที่คณะผู้มาเยือนจากสยามน่าจะประทับใจกับระเบียบพิธีเหล่านี้จึงได้แปลเอกสารและนำมาตีพิมพ์เผยแพร่ไว้ในหนังสือหมายเหตุเสด็จประพาสดังนี้

ข้อ 7 พวกทหารจะชุมนุมพร้อมกันที่สนามชื่อกอนอิงสเปอนให้ทันเวลาในเช้ารุ่ง มาพร้อมกันแล้วให้เดินตามถนนชื่อเสกเกรตตารีจนถึงตำบลชื่อรูสวิก แล้วจะยืนเรียงกันเป็นแถวตามคลองซุด ตรงกันกับที่คอนเวอนแมนดไฮเต็ล

ข้อ 8 ทหารที่อยู่ในโรงเรียนชื่อเวลเคอเฟรเดน ต้องชุมนุมพร้อมแล้ว เดินออกมายืนเป็นแถวที่ถนนชื่อตอนโรก แต่งตามยศหมู่ของเขา

ข้อ 9 ทหารมลายูที่ถือหอกกับทั้งพวกโปลิศ ต้องชุมนุมพร้อมกันในเวลาเช้ารุ่งที่ตรงหน้าตึกนายโปลิศ

แลทหารมลายูที่ถือหอกต้องแต่งตัวตามธรรมเนียมของเขา ที่เป็นนายนั้นต้องแต่งตัวตามกำหนดกฎหมาย แล้วจะต้องเลือกเอานายผู้หนึ่งให้ถือธง แลทหารมลายูที่ถือหอกกับพวกโปลิศ ให้ยืนแถวข้างปีกซ้ายของพวกทหารทหารถือหอกกับพวกโปลิศเหล่านี้ให้ยืนเป็นแถวริมถนนทั้งสองฟากไว้ช่องถนนห่าง 12 ฟุต

ข้อ 10 พวกจีนที่อยู่ในเมืองเบตาเวียที่มีตำแหน่งราชการ แลจีนที่อยู่ในบังคับของเขา ต้องแต่งตัวตามธรรมเนียมของเขา แล้วให้ออกมายืนเรียงเป็นแถวตามถนนต่อพวกทหารที่ถือหอก จะได้ทำค่านับสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามตามธรรมเนียมจีน

ข้อ 11 คนชาวฮอลันดาซึ่งต้องเป็นทหารนอกจากทหารประจำต้องชุมนุมพร้อมกันที่ใกล้ถนนชื่อบิลเนลนิวปอส ให้ทันเวลาเข้าย่ำรุ่ง แล้วนายของเขาจะเดินมาตั้งเป็นแถวที่ถนนนั้น ตั้งข้างปีกขวาพวกทหารที่ยืนแถว แลให้ทหารเหล่านี้ยืนไว้ช่องถนนห่าง 12 ฟุต

ข้อ 12 คนชาวมลายูและคนชาติอื่นๆ ที่อยู่เมืองเบตาเวียต้องแต่งตัวตามธรรมเนียมโดยดี ถือหอกตามที่มี ออกมาพร้อมกันยืนอยู่ที่หน้าป้อม และนายของเขาที่เรียกว่ายากสะ จะนำมาให้ตั้งอยู่ในถนนชื่อปรินเซน ต่อพวกทหารซึ่งตั้งอยู่ในถนนบิลเนลนิวปอสจนถึงสะพานชักให้ยืนแถว 2 ฟากถนน ให้ไว้ช่องถนนห่าง 12 ฟุต

ข้อ 13 สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามเสด็จมาถึงที่
ทหารยืนถือปืนเมื่อใดให้ทหารปีนอำทำค่านับ ที่เป็น
ทหารมลายูถือหอกนั้น จะค่านับเอาปลายหอกลงถึงดิน
ตามธรรมเนียมเขา และเมื่อเสด็จพระราชดำเนินอยู่นั้น
พวกแตรกลองจะเป่าแตรตีกลองรับเสด็จ และนายที่ถือ
ธงจะลดธงลงค่านับ นายทหารทุกๆ นายก็จะทำค่านับ
ด้วยดาบ

ข้อ 14 ทหารม้าที่นำเสด็จ และที่ตามเสด็จ เดิน
พลทหารที่ยืนแถวสองฟากถนนแล้ว ทหารที่ยืนแถว 2
ฟากถนนนั้นเดินแห่ตามเสด็จทุกพวก จนถึงโฮเตลด้าบล
รุสวิกที่สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามประทับ แล้วขุนนาง
นายของพวกมลายู แลนายของพวกจีน และนายใหญ่
ของพวกมลายูที่เรียกว่ายากสะ แลชีพริสคือ พระใหญ่
ของจีน ของมลายู แลนายบ้านนายพวกกระบวนแห่ กับ
ขุนนางจีนจะตามเข้าไปในโฮเตลที่ประทับก็ได้ แต่ทหาร
พวกเหล่านี้จะเข้าไปไม่ได้²¹

การจัดแถวต้อนรับนอกจากจะให้ความสำคัญกับระเบียบพิธีและ
ลำดับชั้นบังคับบัญชาของข้าราชการทหารและพลเรือนแล้ว ยังเห็นชัด
ว่ามีการให้ความสำคัญกับการจัดระเบียบผู้คนต่างชาติพันธุ์ที่มาอรับ
เสด็จ ทั้งฝรั่ง ชาวจีน และชาวมลายู มีการการจัดแถว การแต่งกายและ
มีการแสดงความเคารพตามธรรมเนียมของตน อีกทั้งกำหนดการยังอัด

²¹ จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศในรัชกาลที่ 5 เสด็จเมืองสิงคโปร์
และเมืองเบตาเวียครั้งแรก และเสด็จประพาสอินเดีย, 16.

แน่นไปด้วยการเข้าชมศาสนสถานหลายศาสนาและหลายนิกาย มีการแสดงทางวัฒนธรรมทั้งเต้นรำ ดนตรีและละครจากชาวจีน มาเลย์และจากเจ้าอาณานิคมอย่างต่อเนื่องเพื่อสร้างบรรยากาศ ดูเหมือนว่าคณะของยุวกษัตริย์สยามผู้มาเยือนจะตื่นเต้นกับภาพของ “ราษฎรแขกจีน ผรั่งแต่งเครื่องเล่นต่างๆ แห่มาถวายตัวเป็นอันมาก”²²

นักวิชาการส่วนใหญ่มองว่าการเสด็จประพาสอินเดียในปีต่อมา เป็นไปในแง่เดียวกับการเสด็จประพาสสิงคโปร์และปัตตาเวีย²³ ทว่าในคราวนี้ ชนชั้นนายสยามมีความสนใจด้านโบราณคดีที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนารวมอยู่ด้วย ไม่ผิดที่เจ้านายสยามมีความเข้าใจและสัมพันธ์กับชมพูทวีปในทางศาสนาทั้งพุทธและพราหมณ์และในสถานะของอารยธรรมโบราณ แต่สำนึกอีกประการหนึ่งที่เจ้านายมีต่ออินเดียคือเป็นดินแดนที่มีความหลากหลายทางศาสนาอยู่ร่วมกันมายาวนานทั้งฮินดู พุทธ มุสลิม และอารยธรรมตะวันตก ชมพูทวีปในช่วงครึ่งหลังของคริสต์ศตวรรษที่ 19 ได้รับการยกย่องเป็น “อัญมณีบนยอดมงกุฎ” (jewel in the crown) มีสถานะเป็นสมบัติล้ำค่าสูงสุดภายใต้การครอบครองของอังกฤษ โดยสถานะดังกล่าวได้มาเนื่องจากความมั่งคั่งทางทรัพยากรและหลากหลายของมรดกทางวัฒนธรรม วลีซึ่งเฉลิมฉลองวัฒนธรรมที่รุ่งโรจน์ของอินเดียมีนัยถึงการตระหนักว่าความรุ่งโรจน์นี้จะคงอยู่ได้ก็ด้วยการอยู่ภายใต้การปกครองของอังกฤษมิใช่ด้วยอินเดียเอง

²² เรื่องเดียวกัน, 23.

²³ หนึ่งในนั้นได้แก่ Sachchidanand Sahai, *India in 1872, as Seen by the Siamese* (Delhi: B.R. Publishing Corporation, 2002).

วลี “อัญมณีบนยอดมงกุฏ” เป็นวลีของเบนจามิน ดิสราเอลี (Benjamin Disraeli) วลีนี้แพร่หลายและผูกกับอินเดียหลังจากเกิดเหตุการณ์กบฏซีปอยในปี 1857 ที่ส่งผลให้ทำให้บริษัทอินเดียตะวันออก (East India Company) ถูกยุบ อินเดียมาอยู่ภายใต้การดูแลของรัฐบาลอังกฤษโดยตรง พระนางเจ้าวิกตอเรียมีสถานะเป็นจักรพรรดินีแห่งอินเดียและเป็นผู้ปกครองที่ชอบธรรมสืบจากราชวงศ์โมกุล วลีดังกล่าวถูกใช้เพื่อนำเสนอภาพจักรวรรดิอังกฤษในทางบวกและลบล้างภาพความเสียหายในอินเดียที่เกิดจากปัญหาที่บริษัทอินเดียตะวันออกมีส่วนสร้างขึ้น

การจัดการต้อนรับยุวกษัตริย์ในครั้งนั้นจึงเสนอภาพความร่ำรวยทางวัฒนธรรมในแบบอาณานิคมไม่ต่างจากกรณีสิงคโปร์เท่าใดนัก แม้ว่าชนชั้นนำสยามจะมีความรู้เรื่องพหุสังคมในแบบโบราณมาจากความรู้เรื่องอินเดียยุคก่อนอาณานิคม ในทัศนะของชนชั้นนำสยามแล้วเป็นความล้มเหลวภายใต้การปกครองของราชวงศ์โมกุลที่ไม่สามารถรักษาสังคมที่มีความแตกต่างภายในให้มีระเบียบและมีเสถียรภาพได้ ชนชั้นนำสยามมองว่าแม่แบบของความหลากหลายทางสังคมที่มีประสิทธิภาพกว่านั้นมาจากแบบแผนของสังคมภายใต้อาณานิคมตะวันตก อินเดียจึงกลายเป็นอัญมณีเม็ดงามได้ในที่สุด

พิธีการต้อนรับที่เอิกเกริกนี้ นอกจากจะเป็นการให้เกียรติยุวกษัตริย์ เป็นการแสดงแสนยานุภาพทางทหารและเป็นการแสดงความเจริญทางเศรษฐกิจแล้ว ยังเป็นการเฉลิมฉลองความหลากหลายทางวัฒนธรรมของเมืองท่าอาณานิคมด้วย เนื่องจากทั้งสิงคโปร์ ฮ่องกง และอินเดียเป็นสังคมการค้าที่เพิ่งถูกจัดระเบียบได้ไม่นาน พิธีการต้อนรับจึงไม่เพียงเป็นการเฉลิมฉลองความหลากหลายทาง

วัฒนธรรมและชาติพันธุ์ของผู้คน แต่ยังเป็นการแสดงประสิทธิภาพในการจัดระเบียบสังคมซึ่งเคยประสบปัญหาจากความขัดแย้งระหว่างผู้คนต่างชาติพันธุ์มาก่อน การจัดระเบียบผู้คนเพื่อรับเสด็จของเจ้าอาณานิคมได้นำเสนอภาพความเป็นพหุสังคมที่มีระบบระเบียบ โดยแสดงให้เห็นว่าระเบียบของสังคมหลากหลายชนชาตินี้คงอยู่ได้ มิใช่ด้วยจารีตประเพณีหรือเป็นธรรมชาติของภูมิภาคนั้นๆ หากแต่คงอยู่ได้เพราะการเข้ามาของอารยธรรมตะวันตก²⁴

แม้ว่าการเยือนชวาในวัยเยาว์จะไม่ได้มีการบันทึกรายละเอียดเรื่องความสนใจต่อการผสมทางวัฒนธรรมมากนักดังเช่นการเสด็จประพาสชวาและสิงคโปร์ในสองทศวรรษต่อมา²⁵ การเสด็จประพาสในช่วงต้นรัชกาลมีส่วนผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางธรรมเนียมราชสำนัก กรมพระยาดำรงราชานุภาพชี้ว่าภายหลังจากเสด็จกลับจากการประพาสครั้งนี้ รัชกาลที่ 5 ทรงปรับเปลี่ยนธรรมเนียมการเข้าเฝ้า การแต่งกาย และการร่วมโต๊ะเสวยกับเจ้านายและขุนนางชั้นผู้ใหญ่²⁶ การปรับเปลี่ยนธรรมเนียมที่กล่าวมามักถูกกล่าวถึงในแง่ของการทำให้

²⁴ กรรณิการ์ สาตรปฐ, “การเสด็จประพาส (สิงคโปร์) เบตาเวียและสมารังในปี 1871 และการพิสูจน์ “ตัวตน” ของสยามในฐานะรัฐเอกราช,” 185. แนวคิดดังกล่าวเห็นได้ในคำกล่าวต้อนรับของผู้บริหารโรงเรียน Gymnasium Willem III แสดงนโยบายการให้การศึกษาโดยไม่แบ่งแยกเชื้อชาติ สอนภาษายุโรปชวา มาเลย์ทัดเทียมกัน แสดงว่าความหลากหลายอย่างเป็นทางการเป็นระเบียบนี้คงอยู่ได้ เพราะเป็นโภชนผลของอารยธรรมตะวันตก

²⁵ ดู ทวีศักดิ์ เผือกสม, *วงศาวิทยาของอิเหนา: ปัญหาเรื่องล้น ความล้นไหลของสัญญา และการเดินทางสู่โลกของบันหยี่*, 228.

²⁶ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *ความทรงจำ*, 166-167.

สยามเป็นสมัยใหม่โดยมีตะวันตกเป็นแม่แบบ พร้อมๆ กับการพัฒนา
สยามในด้านเทคโนโลยีและวิทยาการ แต่หากมองในทางวัฒนธรรม
แล้ว เหล่าเจ้านายค่อนข้างชื่นชมกับพหุสังคมในแบบอาณานิคม จึง
มีความเป็นไปได้ว่าภาพความเปลี่ยนแปลงและผสมพิถีที่ปรากฏใน
หนังสือพระราชพิธีสิบสองเดือนที่กล่าวมา เป็นความพยายามของราช
สำนักสยามในการเชิดชูภาพสังคมตามแบบเมืองอาณานิคมที่เฟื่องฟู
ขึ้นในช่วงเวลาเดียวกันนั้น นโยบายทางเศรษฐกิจและทางสังคมของ
เจ้าอาณานิคมทั้งอังกฤษและดัตช์ในเวลาดังกล่าว นอกจากจะเป็น
ไปเพื่อประสิทธิภาพในการผลิตแล้ว ยังทำเพื่อจัดระเบียบสังคม
เมืองที่ประกอบด้วยผู้คนหลากหลายชาติพันธุ์ และส่งเสริมความสมัคร
สมิถระหว่างผู้คนเหล่านั้น ราชสำนักสยามมองว่าธรรมเนียมราชสำนัก
เป็นหนึ่งในเครื่องมือสำคัญที่จะนำไปสู่เป้าหมายดังกล่าว และต้อง
ไม่ลืมว่าพระราชพิธีเป็นสิ่งที่แสดงถึงความชอบธรรมและรูปแบบของ
พระราชอำนาจตามจารีต หนังสือพระราชพิธีสิบสองเดือนอาจเปรียบ
ได้กับบันทึกที่สะท้อนมโนทัศน์ความเป็นสมัยใหม่ในทางวัฒนธรรม
ของชนชั้นนำ เพื่อรองรับสังคมเมืองรูปแบบใหม่โดยมีเมืองอาณานิคม
เป็นแม่แบบ

5. สรุป

ภาพความเป็นสมัยใหม่ที่ปรากฏในหนังสือพระราชพิธีสิบสองเดือน มิได้เป็นเพียงการปรับเปลี่ยนให้เหมาะสมไปตามยุคสมัยเท่านั้น หากแต่ประกอบด้วยการเชิดชูความแตกต่างหลากหลายในทางวัฒนธรรมของผู้คนที่เข้ามาอยู่ภายใต้ร่มพระบรมโพธิสมภาร โดยธรรมเนียมประเพณีอันมีรากที่มาอันหลากหลายนั้นได้ถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของพระราชพิธี โดยราชสำนักสยามพยายามนำเสนอภาพความหลากหลายและการผสมผสานที่นอกจากสะท้อนความพยายามจัดระเบียบของพิธีและธรรมเนียมที่มุ่งผสานธรรมเนียมจีน ฝรั่งเศส ท้องถิ่น ผี พราหมณ์ และพุทธเข้าด้วยกันกับธรรมเนียมราชสำนักแล้ว ยังเสนอภาพของการจัดระเบียบทางสังคมด้วย โดยเฉพาะในกรณีที่มีการเข้าร่วมกันของผู้คนต่างชนชาติ เป็นภาพสังคมที่ “สมัครสมองพร้อมมูล” แต่สิ่งที่ค่อนข้างโดดเด่นขึ้นมาคือการทำให้พุทธศาสนาเป็นพลังสำคัญในการผสานความหลากหลายนั้น อย่างไรก็ตามก็เห็นได้ว่าแม่แบบของภาพเหล่านั้นมาจากประสบการณ์ทางประวัติศาสตร์ของจากโลกอาณานิคม

ในโลกอาณานิคม สภาวะความหลากหลายเป็นผลมาจากนโยบายของเจ้าอาณานิคมเพื่อให้ผู้คนหลากหลายชาติพันธุ์อยู่ร่วมกัน โดยคำนึงถึงประสิทธิภาพทางเศรษฐกิจต่อเจ้าอาณานิคมสูงสุด การเฉลิมฉลองความหลากหลายจึงเป็นยุทธศาสตร์ในการรีดเอาทรัพยากรจากชุมชนนั้นๆ และมีส่วนผลักดันให้คนเหล่านั้นภักดีของต่อรัฐบาล กรณีสยามเองก็ไม่ต่างจากโลกอาณานิคมตะวันตก การเปิดกว้างของรัฐต่อความหลากหลายทางชาติพันธุ์ในสยามนั้น เป็นเพียงส่วนหนึ่งของนโยบายอื่นๆ ในการบังคับใช้อำนาจรัฐเพื่อจัดการความแตกต่างหลากหลายภายในประกอบด้วยการประหัตประหาร การกวาดต้อนผู้คน การ

ผนวกดินแดน การกลืนกลายและการผลักดันผู้คนโดยวางอยู่บนความแตกต่างทางชาติพันธุ์และศาสนา การยอมรับและเฉลิมฉลองความหลากหลายนั้นดำรงอยู่เพื่อรักษาความสงบและสร้างความจงรักภักดีท่ามกลางผู้คนต่างชาติพันธุ์²⁷

จากที่ได้กล่าวไปแล้วว่าบทความนี้เห็นด้วยกับข้อเสนอเรื่องสำนึกความเป็นสมัยใหม่ที่ทงชัย วินิจจะกูลเสนอ แต่ได้พยายามชี้ให้เห็นว่าหนังสือพระราชพิธีสิบสองเดือนได้รับแบบอย่างของความเป็นสมัยใหม่มาจากประสบการณ์จากโลกอาณานิคมตะวันตก โดยเฉพาะภาพของเมืองท่าอันประกอบด้วยผู้คนต่างชาติ ต่างภาษาและต่างศาสนา มาอยู่ร่วมกันภายใต้การจัดระเบียบของเจ้าอาณานิคม แม้จะเป็นเรื่องยากที่จะกล่าวว่าประสบการณ์เสด็จเยือนเมืองอาณานิคมทั้งปัตตาเวีย สิงคโปร์และอินเดียนั้น ได้ฝังรากลึกลงไปในสำนึกของชนชั้นนำสยามมากเพียงใด แต่พอจะเห็นได้ว่าหนังสือพระราชพิธีสิบสองเดือนนั้นแฝงไว้ซึ่งสภาวะของความเป็นอาณานิคมและมีทัศนคติต่อการผสมกันของวัฒนธรรมอันหลากหลายภายใต้ระเบียบโลกแบบอาณานิคม

อาจสรุปได้อีกว่าหนังสือพระราชพิธีสิบสองเดือนนั้น เป็นผลมาจากการผสมกันระหว่างคติของพระมหากษัตริย์ตามจารีตโบราณกับนโยบายทางสังคมและวัฒนธรรมที่มาจากโลกอาณานิคมร่วมสมัย การเชิดชูความหลากหลายพร้อมๆ กับการสร้างระเบียบและเสถียรภาพนี้ เป็นลักษณะสำคัญของความเป็นสมัยใหม่ในโลกทัศน์แบบเจ้า

²⁷ Keerati Chenpitayaton, "When Siam Faced the World Transnational Relations and the Thai Modernizing State, 1855-1932," (The New School, 2015), 259-260.

อาณานิคม ผ่านประสบการณ์ของชนชั้นนำสยามในการรับรู้ถึงการจัดการผู้คนในเมืองและนโยบายทางวัฒนธรรมในแบบอาณานิคม สิ่งนี้สะท้อนให้เห็นอีกด้านหนึ่งของสิ่งที่ปีเตอร์ แจ็คสันเรียกว่า “ความคลุมเครือของอำนาจที่อาณานิคม”²⁸ ที่ดำรงอยู่ในสยาม กล่าวคือเป็นความสัมพันธ์ทางอำนาจที่คลุมเครือ ด้านหนึ่งมาจากการที่สยามตกอยู่ภายใต้อำนาจจักรวรรดิตะวันตก แต่อีกด้านหนึ่งมาจากการขยายอำนาจของรัฐสยามให้อยู่เหนือประชากรของตน ซึ่งเป็นสิ่งที่เสริมการที่สยามจะมีตัวตนอยู่ในระเบียบโลกแบบอาณานิคม บทความชิ้นนี้ชี้ให้เห็นถึงความคลุมเครือในอีกลักษณะหนึ่ง กล่าวคือเป็นการสร้างระเบียบสังคมอาณานิคม ที่ใช้ความหลากหลายทางชาติพันธุ์ให้เกิดประโยชน์ทางการเมืองและทางเศรษฐกิจสูงสุด พร้อมๆ กับการจัดระเบียบและเฉลิมฉลองความหลากหลายนั้น ขณะเดียวกันก็ได้พยายามอิงแอบระบียบดังกล่าวเข้ากับคติอันเกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์และพุทธศาสนาตามจารีตดังที่ปรากฏในขนบการแต่งตั้งตำราพระราชพิธี

²⁸ Peter A. Jackson “The Ambiguities of Semicolonial Power in Thailand”.

หนังสือและบทความ

Chaloemtiarana, Thak. *Thailand : The Politics of Despotism Paternalism*. Ithaca: Southeast Asia Program, 2007.

Chenpitayaton, Keerati. "When Siam Faced the World Transnational Relations and the Thai Modernizing State, 1855-1932." The New School, 2015.

Furnivall, J. S. *Netherlands India: A Study of Plural Economy*. London: Cambridge University Press, 1967.

Harrison, Rachel V. and Peter A. Jackson eds. *The Ambiguous Allure of the West : Traces of the Colonial in Thailand*. Hong Kong: Hong Kong University Press, 2011.

Jory, Patrick. *Thailand's Theory of Monarchy: The Vessantara Jataka and the Idea of the Perfect Man*. Albany: State University of New York Press, 2016.

Kitiarsa, Pattana. "Beyond Syncretism: Hybridization of Popular Religion in Contemporary Thailand." *Journal of Southeast Asian Studies* 36, no. 3 (2005): 461-487.

Rex, John. "The Plural Society in Sociological Theory." *The British Journal of Sociology* 10, no. 2 (1959): 114-124.

Sahai, Sachchidanand. *India in 1872, as Seen by the Siamese*. Delhi: B.R. Publishing Corporation, 2002.

Taylor, Jean Gelman. *The Social World of Batavia : Europeans and Eurasians in Colonial Indonesia*. Madison: University of Wisconsin Press, 2009.

โดม ไกรปกรณ์. "ตำราพระราชพิธีสมัยรัชกาลที่ 4-5 (พ.ศ. 2394-2453)." *วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต, คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2542.*

กรรณิการ์ สาตรปฐ. "การเสด็จประพาส (สิงคโปร์) เบตาเวียและสมารัง ในปี 1871 และการพิสูจน์ "ตัวตน" ของสยามในฐานะรัฐเอกราช." ใน *รัชกาลที่ 5: สยามกับอุษาคเนย์และชมพูทวีป*, บรรณาธิการ โดย ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และ อรอนงค์ ทิพย์พิมล. กรุงเทพฯ: มุลนิธิโตโยต้าประเทศไทย, 2547.

จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศในรัชกาลที่ 5 เสด็จเมืองสิงคโปร์ และเมืองเบตาเวียครั้งแรก และเสด็จประพาสอินเดีย. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2509.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. *พระราชพิธีสิบสองเดือน*. กรุงเทพฯ: ศิลปาบรรณการ, 2552.

ทวีศักดิ์ เผือกสม. วงศาวิทยาของอิเหนา: ปัญหาเรื่องลิ้น ความสิ้นไหว
ของสัญญา และการเดินทางสู่โลกของปันหยี. กรุงเทพฯ: ยิปซี,
2560.

นางนพมาศ. พระนคร: กรมศิลปากร, 2503.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. ปากไก่และใบเรือ: ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์-
วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: แพร่สำนักพิมพ์, 2538.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. ความทรง
จำ. กรุงเทพฯ: มติชน, 2546.

